

Azərbaycanın ailə ənənələri: kiçik ailə

Azərbaycanda orta əsrlərdə olduğu kimi, XIX-XX əsrlərdə də ailənin əsas forması kiçik ailə idi. Böyük ailə ilə kiçik ailə arasında ki fərq yalnız ailə üzvlərinin sayında olmamışdır. Onların arasındakı kəmiyyət fərqi ilə yanaşı, əsas iki keyfiyyət fərqi də olmuşdur. Əvvəllən, böyük ailənin varidatı bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə mülkiyyətin sahibi yalnız onun başçısı olan kişi hesab edilirdi. İkinci fərq nəsillərin durumu ilə bağlı idi. Məlum olduğu kimi, böyük ailə 3-5 və daha çox nəsilədən ibarət idi. Böyük ailə şaquli istiqamətdə baba, ata, oğul və nəvələrin, üfüqi istiqamətdə isə, qardaşların ailələrinin birliyi idi. Kiçik ailələr üçün xarakterik cəhət onun yalnız şaquli istiqamətdə iki və üç nəsildən ibarət olmasıdır.

Kiçik ailə iki yolla - "qalıqlar" halında bizə məlum olan böyük ailənin parçalanması və ailədə həddi-büluğa çatmış oğulun evləndikdən sonra ayrılıb müstəqil ailə təşkil etməsi yolu ilə yaranmışdır.

Kiçik ailələr özləri də quruluşlarına görə, iki tipə bölünür: sadə və mürəkkəb ailələr. Sadə ailə iki nəsilədən, yeni ata-ana və onların uşaqlarından ibarət olurdu. Mürəkkəb ailənin tərkibində isə üç nəsil - baba-nənə, ata-ana və nəvələr olurdu. Sadə ailədə uşaqlardan biri evləndikdən sonra ata-anası ilə birlikdə yaşadıqca ailənin tipi dəyişir və sadə ailə mürəkkəb ailəyə çevrilir, lakin kiçik ailə olaraq qalmaqda davam edir. Çünki gənc ailə müstəqil ailə kimi özünü doğrultmur, hələ ailə içərisində ailəyə çevrilir. Baba və nənə nəvələrinə də öz uşaqları kimi münasibət bəsləyirlər. Belə mürəkkəb kiçik ailələri cəmiyyət vahid ailə kimi qəbul edir. Sadə ailədə uşaqlardan ikisi evləndikdən sonra ata-anaları ilə birlikdə yaşayırsa, bu zaman ailənin tipi deyil, forması dəyişir, o, artıq böyük ailə hesab olunur.

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, sadə ailə bütün ailələrin özəyidir. Bütün ailə formaları və tipləri onun əsasında təşəkkül tapırlar. Məhz bu keyfiyyətlərə görə, sadə ailə elm aləmində nukleol (latınca - "nukleus", "nüvə", "özək" sözündədir) ailə adlanır. Nukleol ailə üçün uşaqların sayı həlledici əlamət deyildir. Sadə ailədə uşaqların sayı 1-2 nəfər olduqda onu azuşaqlı ailə, 3-4 nəfər olduqda orta sayılı ailə, 5 nəfər və daha çox olduqda - çoxuşaqlı ailə hesab edirlər.

Qəzənfər Rəcəblinin fikrincə, çoxuşaqlı ailələr Azərbaycan üçün ənənəvi və seçiciyyəvi hal hesab olunmuşdur. Uşaqların sayı 9-12 olan ailələr Azərbaycanda az deyildi. Ailədə uşaqların sayı artıqca, onların valideynləri deyirdilər: "Allah payıdır". Çoxuşaqlı ailə xoşbəxt ailə hesab edilirdi. Çox uşağı olan valideynlər cəmiyyətdə böyük nüfuz və hörmətə malik idilər. Göründüyü kimi, ailə üzvlərinin sayının çoxluğu və ya azlığı ilə onun böyük ailə və ya kiçik, sadə ailə və ya mürəkkəb ailə olması arasında birbaşa əlaqə asılılığı yoxdur. Sadə kiçik ailələr də ailə üzvlərinin sayına görə "böyük ailə" ola bilərlər. Lakin belə "böyük ailələr" klassik böyük ailə, yeni ailə icması hesab edilirlər.

Azərbaycanda kiçik ailənin yaranması, yeni həm böyük ailənin parçalanması, həm də oğulun evləndikdən sonra ata-anasından ayrılıb müstəqil ailə təşkil etməsi zamanı əmlak bölgüsü baş verirdi. Əmlak bölgüsünün həyata keçirilməsi eyni prinsiplərə əsaslanırdı və ailənin üzvləri tərəfindən zərurət kimi qarşılanırdı. Bu zərurət bir zərb məsələdə də öz əksini tapmışdır: "Qardaş, amma cibimiz ayrı".

Əmlak bölgüsü ailənin yalnız ümumi mülkiyyətini əhatə edirdi. Böyük ananın və gəlinlərin cəhzi, mehr (kəbin haqqı) və gəlinə er evinə gələn zaman qayınatası tərəfindən bağışlanmış "dizdayağı" qadınların şəxsi mülkiyyəti hesab edilirdi. Ailə əmlakının bu hissəsi ailənin ümumi mülkiyyətinə aid edilmirdi. Ailənin ümumi mülkiyyəti torpaq sahəsi, yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, mal-qara, əmək alətləri, ev əşyaları, qızıl-gümüş və pul vəsaitindən ibarət olurdu.

Ailə mülkiyyətinin bölgüsü əksər hallarda məhəllə ağsaqqalının, bəzən mollaının iştirakı ilə həyata keçirilirdi. Ailə mülkiyyətinin bölünməsi zamanı payayırma qaydaları Azərbaycanın hər yerində, ayrı-ayrı bölgələrdəki lokal xarakterli fərqlər istisna olmaqla, təxminən eyni olmuşdur. Ailə əmlakının, el arasında deyildiyi kimi, "ata malının" bölüşdürülməsinə başlamazdan önce, qadınların şəxsi mülkiyyəti - "cəhiz", "mehr" və "dizdayağı" ayrılırdı. Sonra isə valideynlər - baba və nənə, ata və ana üçün "xeyratlıq" (Gəncə bölgəsində "adnalıq" adlanırdı. Bu pay valideynlər vəfat edərkən onların dəfn və ehsan xərcləri üçün nəzərdə tutulurdu), subay qardaşın toy xərci üçün "ərgənlik", yaxud "subaylıq" və subay bacı üçün "cəhizlik" (bəzi bölgələrdə bu paya "isə" deyilir) ayrılırdı. Bundan sonra ailənin yerdə qalan mülkiyyəti yeni ailələr arasında bölüşdürülürdü. Bu zaman islam hüququna və şəriət qaydalarına uyğun olaraq, qardaşlar bərabər pay alırdılar, qızlara qardaşın payının yarısı, anaya isə səkkizdə biri qədər pay ayrılırdı. Anaya ayrılan payın azlığının səbəbi əvvəldən onun şəxsi mülkiyyətinin ayrılması idi.

Böyük ailə kiçik ailələrə parçalanan zaman əmlak bölgüsü aparılarkən, qardaşların sayı qədər istehsal alət və vasitələri olmadıqdan, çox vaxt əmək alətləri - kotan və xış, istehsal vasitələri - cəhrə, hana, toxucu dəzgahı, su dəyirmanı, su dingi və qoşqu heyvanları, həmçinin, meişətlə bağlı bəzi əşyalar - meclis qazanı, meclis samovarı, arxıd (ağac nehrə) və s. bölüşdürülmürdü və qardaşların ümumi mülkiyyətində saxlanılaraq ata sağdırsa onun, vəfat etmişse qardaşlardan birinin, adətən, ata ocağında oturan qardaşın sərəncamında qalırdı. Bu istehsal vasitələrindən yeni ayrılmış kiçik ailələr növbə ilə, meişət əşyalarından isə zərurət olanda edirdilər.

R.Rəcəbli yazır: "XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət torpaqlarının bir hissəsi icma torpaq sahibliyi hüququnda kənd cəmiyyətlərinin istifadəsinə verilməmiş, bir hissəsi isə mülkədarlarda qalmışdı. Həm dövlət, həm də mülkədar torpaqlarında yaşayan kəndli ailəsinə əmlak bölgüsü zamanı torpaq ayrılırdı. Dövlət torpağında yeni yaranmış ailələrə ev tikmək üçün həyətəyini torpaq sahəsini kənd cəmiyyətləri verirdi. Həmin ailələr əkin və biçənək sahələrinin vaxtaşırı bölgüsündə müstəqil tüstü kimi iştirak edərək, icma torpaqlarından pay alırdılar. Mülkədar torpaqlarında yaşayan kəndli ailələrində əmlak bölgüsü zamanı həyətəyini torpaqlar da bölünürdü, əkin və biçənək sahələrini isə yeni ailələr mülkədarın icarəyə götürürdülər.

Göründüyü kimi, həm böyük, həm də kiçik ailədə kişi ailənin başçısı sayılırdı. Ailədə ata uşaqların mənafeyi üçün əməli işlər görmək bacarığına və imkanına malik olduğuna görə, ailənin bütün üzvləri onun iradəsinə tabe idilər. Ailə həyatı ilə bağlı olan bütün əsas qərarları ailə başçısı qəbul edirdi. Ana isə uşaqları böyüdü, onları cəmiyyətdə özünə layiqəti bir insan kimi yetişdirirdi. Ananın zəhməti və hədsiz fədakarlığı ailədə qiymətləndirilirdi".

Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, əsrlərdən keçib gələn Azərbaycan milli

ənənəsinə görə, atanın övlada üç borcu vardır: tərbiyə, təhsil və evləndirmək. Bu üç borcu atanın oğlanları da öz övladları qarşısında yerinə yetirməlidirlər. Dastanlarımızda bu üç borcun yerinə yetirilməsi Allahın hökmü kimi təbliğ və tərənnüm edilir.

Atanın övladı qarşısında bu üç borcu ailənin yerinə yetirdiyi vəzifələrlə təmin olunur. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan ailəsi də üç funksiyayı yerinə yetirmişdir: təsərrüfat funksiyası, nəsilartırma və uşaqların tərbiyəsi. Ailənin bu üç funksiyası arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Onların biri digərini doğurur və biri digərini tamamlayır. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar ailə üzvləri arasında adət-ənənələr əsasında formalaşmış qarşılıqlı münasibətlər mövcuddur. Azərbaycan ailəsində valideynlər ilə övlad arasında əsrlər boyu təşəkkül tapmış və tarixin sınaqlarından çıxmış milli ənənələrimizlə tənzimlənən qaydalar mövcuddur. Bu qaydalar sistemində böyüyün də, kiçiyin də öz yeri vardı. Ailənin həyatında baba və nənənin də xüsusi yeri vardı. Onların nüfuzu və hörməti həm ailə daxilində, həm də ailədən kənar, ailə həyatı ilə bağlı çətin problemlərin aradan qaldırılmasında həlledici rol oynayırdı.

Q.Rəcəbli yazır: "Ailənin maddi durumu, iqtisadi vəziyyəti onun təsərrüfat funksiyasını yerinə yetirməsindən asılıdır. Ailənin təsərrüfat işlərini yerinə yetirmək vəzifəsi onun həm də təsərrüfat özəyi olması ilə əlaqədar idi. Ailənin bütün üzvləri təsərrüfat işləri ilə məşğul olurdu. Ailədə ən ağır fiziki işləri kişilər görürdü. Torpağı şumlamaq, əkin-becərmək, taxılı biçmək və dəyirmanda üyütmək, məhsulu yığmaq, ot çalmaq, qoyunların qırılması, arx qazmaq, hasar çəkmək, meşədən odun gətirmək və s. ağır fiziki işlər ailədə kişilərin öhdəsinə düşürdü. Ailənin daxili təsərrüfat işləri isə qadınların qayğısı idi. Qadınlar bostan və dirlikdə çalışır, qoyun-quzu bəsləyir, inəkləri sağır, süd məhsulları hazırlayırdı, qırılmış yunu yuyur, darayır, əyirir və boyayır, yun iplikdən çanq bağı və corabdan tutmuş xalça-palaz və xalçabəyək müxtəlif meişət əşyalarını toxuyur, yorğan sırıyır, paltar yuyur, paltar tikir, xörək bişirir, evi yığıdır, səliqə-sahman yaradır və üstəlik, uşaqların tərbiyəsi ilə də məşğul olurdular.

Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin mərkəzində qadının ailə və cəmiyyətdə mövqeyi və vəziyyəti dururdu. Yoxsul və ortabab kəndli ailələrində qadın ev təsərrüfatında görüldüyü işlərdən əlavə əri ilə yanaşı, çöl işlərində də çalışırdı. Quba bölgəsində meyvəçilikdə, Lənkəranda çeltikçilikdə, Şəki, Şirvan, Qarabağ və Naxçıvanda baramaçılıqda, Qazax, Zəngilan və İrəvanda qoyunçuluqda qadın əməyindən geniş istifadə edilirdi. Belə kəndli ailələrdə qadın ailənin bütün təsərrüfat işlərində fəal iştirak etdiyinə görə onun ailədə sosial vəziyyəti bir qədər yaxşı idi, kişi onunla məsləhətləşirdi. Şəhərlərdə və varlı kəndli ailələrdə isə vəziyyət belə deyildi. Ev təsərrüfatında dayə, nöker, kənz və qarabaş qadına kömək edirdi. Lakin onun ərinin işlərinə qarışmağa ixtiyarı yox idi. Azərbaycanın bir sıra şəhər və kəndlərində qadınları yaşmaq tutmalı və çadra örtməli idilər. Nəməhrəm kişilər onların üzlerini görməməli idi. Hətta zadəgan ailələrindən olan və yüksək cəmiyyətə məxsus qadınlar küçəyə çıxdıqda üzvlərinə toxunma niqab tutardılar. Cavan gəlin, nəinki yad kişidən, hətta bir uşağı olanadək qayınatasından, qayınlarından və ailənin digər yaşlı kişilərindən də üzünü gizlətməli və başını örtməli idi. Kəndli ailələrində isə qadın çöl işlərində kişilərlə yanaşı çalışdığından nisbətən sərbəst idi. Qayınata və qayınlar "üzgö-

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

rəncəyi" verdikdən sonra gəlinə yaşamağı açmağa icazə verirdilər. Kənddə cavan gəlin bir uşağı olandan sonra daha üzünü gizlətmirdi. Ailə üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə qayınana-gəlin münasibətləri xüsusi yer tuturdu. Yoxsul və ortabab kəndli ailələrində evdə qayınana və baldız olduqda həm ev, həm də çöl-təsərrüfat işlərində çalışan gəlinin vəziyyəti bir qədər yüngül olurdu. Qayınana və baldız ona həyan olur, kömək edirdilər. Bəzi qayınanalı ailələrdə isə gəlinin gününü qara olurdu. Çöl işlərindən yorğun gələn gəlin ev işlərinin də bütün ağırlığını öz çiyinləri üzərində daşımalı olurdu. Belə qayınanalı ailələrdə gəlin hamıdan gec yatmalı və tezdən durmalıydı. Ərin cavan arvadına münasibəti çox vaxt qayınananın gəlinə münasibətindən asılı olurdu. Qayınananın gəlinə xoşu gəlmirdisə, gəlin ərinin gözündən düşürdü. Bəzən qayınana-gəlin münasibətlərinin gəlin olmasında təqsirkar gəlin olurdu. Qayınana-gəlin münasibətlərinin hər iki durumu haqqında şifahi xalq yaradıcılığında və bədii ədəbiyyatda çoxlu nümunələr vardır. Həmin nümunələr və etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ailəsində yaxşı, ağıllı, qayğıkeş, mülayim, mehriban qayınana və gəlin-ərin sayı çox olmuşdur. Əsil-nəsilli ailələrdə qayınana da, gəlin də yaxşı dərk edirdilər ki, onların hər ikisi qadındır və hər ikisi balalarına qarşı eyni hisslər keçirən anadır, uşaqlarının və ailələrinin xoşbəxtliyi, gələcəyi onların mehriban və qayğıkeş münasibətlərindən asılıdır. Əlbəttə, belə mehriban münasibətlərin yaranmasında müdrik atanın (qayınatanın) və ağıllı oğulun (ərin) rolu da az olmurdu.

Q.Rəcəbli fikrini yekunlaşdıraraq göstərir ki, ailənin nəsilartırma və

uşaqların tərbiyəsi kimi funksiyaların yerinə yetirməsi məsələlərinin şərhini nikah, toy və uşaqların tərbiyəsi bölmələrində açıqlanır. Ailə-nikah münasibətlərini açıqlamazdan əvvəl, Azərbaycan etnoqrafiyasında bu məsələ ilə bağlı anlayışlarda bəzi dolaşılıqların və səhv fikirlərin mövcudluğu qeyd etmək lazımdır. Həmin səhvlərin kökü hələ XIX əsrdə Azərbaycanlıların ailə-nikah münasibətləri haqqında məlumat verən müəlliflərin tədqiqatlarından gəlirdisə, indi də bəzi əsərlərdə belə mülahizələrə təsadüf edilir. Belə ki, monoqamiya (təkkəbinlilik) və poliqamiya (çoxkəbinlilik) kimi nikah formaları kiçik ailə və böyük ailə anlayışları ilə qarışdırılaraq monoqam və patriarxal ailələr adlandırılır, ibtidai cəmiyyətdə ekzoqam olan qəbilələr "endoqam", endoqam olan tayfalar "ekzoqam" kimi verilir. Azərbaycanlılarda qohumla evlənməyə icazə verilməsi adət qəbilə icması və tayfa quruluşuna məxsus olan endoqamiya ilk qarışdırılır və müasir Azərbaycan ailəsində ibtidai icma quruluşu dövrünə aid olan ekzoqam və endoqam nikahlar və ya onların qalıqları axtarılır və s.

Azərbaycanlılarda ailə-nikah münasibətləri ilə əlaqədar anlayışlara aydınlıq gətirmək üçün onların mahiyyətindən irəli gələn təsnifatdan istifadə etmək məqsəduyğundur. Bu təsnifat nikah formaları - monoqamiya və poliqamiya, nikah adətləri - qohumla evlənmə, levirat və sororat, nikah üsulları - elçilik, nişan, toy və qoşulub qaçma daxildir. Bu forma, adət və üsulların hər birinin icra prosesində rəngarəng qayda, ənənə və vərdislərdən istifadə edilmişdir.

Vahid ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru